

ساختار کربابی در هفت پیکر نظامی

تألیف

دکتر محمد رضا شیرین زاده

(استادیارشد، هنر و معاری، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد تهران مرکزی)

آلما قاسمی دوتی

(کارشناسی ارشد ادبیات فارسی، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد تهران مرکزی)

سرشناسه : شریف زاده، محمد رضا، ۱۳۶۰-
عنوان و نام پدیدآورندگان : ساختارگرایی در هفت پیکر نظامی / نویسندگان محمد رضا شریف زاده، آلمان قاسمی دهقی
مشخصات نشر: تهران : انتشارات نسک، ۱۳۹۴.
مشخصات ظاهری : ۲۷۴ ص: ۵/۱۴ × ۵/۲۱ س.م.
شابک : ۹۷۸-۶۰۰-۹۳۲۹۱-۲-۰
وضعیت فهرست نویسی : فیپا
موضوع : نظامی، الیاس بن یوسف، ۴۵۳۰ - ۴۶۱۴ ق. هفت پیکر-- نقد و تفسیر
موضوع : شعر فارسی -- قرن ۶ ق. -- تاریخ و نقد
موضوع : ساختارگرایی (تحلیل ادبی)
شناسه افزوده : قاسمی دهقی، آلمان، ۱۳۶۴ -
شناسه افزوده : نظامی، الیاس بن یوسف، ۴۵۳۰ - ۴۶۱۴ ق. هفت پیکر، شرح.
رده بندی کده : ۱۳۹۴ س ۲۴ ش / PIR ۵۱۳۲
رده بندی دیویی : ۸۱۳ / ۱۳۳
شماره کتابشناسی : ۴۱۴۵۱

کتاب: ساختارگرایی در هفت پیکر نظامی
تألیف: دکتر محمد رضا شریف زاده
(استادیار دانشکده هنر و معمار، دانشکده آزاد اسلامی، اسلامی واحد تهران مرکز)
آلمان قاسمی دهقی
(کارشناسی ارشد ادبیات نمایشی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکز)
ناشر: نسک
نوبت و سال چاپ: اول / ۱۳۹۴
تیراژ: ۱۰۰۰ نسخه
چاپ: استخر
صحافی: پارس
لیتوگرافی: موعود
شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۹۳۲۹۱-۲-۰
قیمت: ۲۰۰۰۰ ریال

کلیه حقوق این اثر برای انتشارات نسک محفوظ است

انتشارات نسک: تهرانپارس، فلکه اول، گلبرگ غربی، پلاک ۱۱۰، واحد ۳

تلفن: ۰۲۱۷۷۸۶۷۸۴۰

۰۹۱۲۳۴۹۳۳۷۵

۰۹۱۲۶۳۵۲۶۹۲

پست الکترونیکی: Nashr_nask@yahoo.com

۵	مقدمه
۶	پیشگفتار
۹	سخن نویسنده
۱۱	فصل اول
۱۱	خلاصه ی ریخت شناسی قصه های پریان پراپ
۱۴	خوشکاری های اشخاص قصه
۲۷	نتیجه ی خوشکاریها
۳۴	بررسی، تعریف و تفسیر داستان
۳۵	ادبیات داستانی
۳۷	تشریح پیکره ی عناصر داستان
۴۷	بررسی خاستگاه و جایگاه قصه و کارکرد نمادین در افسانه و اسطوره
۵۰	نگاهی اجمالی به اسطوره و جایگاه آن در فرهنگ ایرانی
۵۲	مفهوم شناسی واژه نماد
۵۳	مفهوم شناسی واژه سمبول
۵۵	سمبولیسم از نگاه یونگ
۵۶	شاکله ی عناصر و رمزهای قصه ی پریان
۵۹	تشریح نشانگان رمزی شاه و ملکه
۶۰	تشریح نشانگان رمزی اطاق های سری و زناشویی عاشقانه
۶۱	برررسی نماد آب در اساطیر باستانی ایران و داستان های پریان
۶۷	بررسی نشان نمادین دیو در اسطوره ها و داستان های ایرانی

۶۸		تاویلی بر نشانه شناسی
۷۰		رویکردهای نشانه شناسی
۷۱		عناصر نشانه شناسی
۷۱		تفاوت نشانه شناسی و هرمنوتیک
۷۲		تفاوت نشانه شناسی با سایر رشته های مرتبط آن
۷۳		روایت شناسی ساختار گرا
۷۵		روایت
۷۷		ولادیمیر پراب
۷۷		مروری کوتاه بر روند شکل گیری فرمالیسم
۸۰		فصل دوم
۸۰		نظامی
۸۷		نظریه های داستان هفت پیکر نظامی
۸۹		درنگی بر هفت پیکر
۹۳		چگونگی تأثیر پذیری داستان ها و قصه های ایرانی با ریشه های شرقی
۹۶		بررسی و تحلیل الگوی ساختاری قصه ی بلند بهرام
۹۷		تحلیل قسمت پایانی داستان بهرام (غار بهرام شاه)
۹۸		بررسی و تحلیل ساختار کلی «قصه هایی که زنان هفت گنبد روایتگر آنند»
۹۹		بررسی و تحلیل ساختار کلی شکایت هفت مظلوم
۱۰۰		شخصیت بهرام در حکم کل نشانه ای و وجه نمایشی آن
۱۰۴		تحلیل و بررسی داستان هفت پیکر نظامی
۱۰۶		خلاصه ای به نثر از داستان هفت پیکر
۱۱۵		فصل سوم

شرح هفت افسانه.....	۱۱۵
افسانه ی نخست: نشستن بهرام روز شنبه در گنبد سیاه و افسانه گفتن دختر پادشاه هند (سیاره ی کیوان *زحل*).....	۱۱۵
درنگی در نماد پردازی افسانه ی گنبد سیاه.....	۱۲۰
نشستن بهرام، روز یکشنبه در گنبد زرد و افسانه گفتن دختر پادشاه بیزانس (سیاره ی خورشید«شمس») درنگی در نماد پردازی افسانه ی گنبد زرد.....	۱۲۵ ۱۲۹
نشستن بهرام روز دوشنبه، در گنبد سبز و افسانه ی گفتن دختر پادشاه خوارزمشاه (سیاره ماه «قمر»).....	۱۳۳
درنگی در نماد پردازی افسانه ی گنبد سبز.....	۱۳۷
نشستن بهرام روز سه شنبه در گنبد سرخ رنگ و افسانه گفتن دختر پادشاه سقلاط اقلیم چهارم، (سیاره ی مشتری «مریخ»).....	۱۴۲
درنگی در نماد پردازی افسانه ی گنبد سرخ.....	۱۴۵
نشستن بهرام روز چهارشنبه در گنبد زرد رنگ و افسانه گفتن دختر پادشاه مغرب اقلیم پنجم (سیاره ی عطارد«تیر»).....	۱۵۳
درنگی در نماد پردازی افسانه ی گنبد پیروزه رنگ.....	۱۵۸
نشستن بهرام روز پنجشنبه در گنبد صندلی رنگ و افسانه گفتن دختر پادشاه چین اقلیم ششم، (سیاره ی اورمزد «مشتی»).....	۱۶۲
درنگی بر نماد پردازی افسانه ی گنبد صندلی رنگ.....	۱۶۶
نشستن بهرام روز آدینه در گنبد سپید و افسانه گفتن دختر پادشاه ایران، اقلیم هفتم سیاره ی ناهید«زهره»).....	۱۷۲
درنگی بر نماد پردازی افسانه ی گنبد سپید.....	۱۷۸
شکایت کردن مظلوم اول.....	۱۸۵
شکایت کردن مظلوم دوم.....	۱۸۶

۱۸۶	شکایت کردن مظلوم سوم
۱۸۶	شکایت کردن مظلوم چهارم
۱۸۷	شکایت کردن مظلوم پنجم
۱۸۷	شکایت کردن مظلوم ششم
۱۸۷	شکایت کردن مظلوم هفتم
۱۸۸	فرجام کار بهرام و ناپدید شدن او در غار
۱۸۹	نشانه شناسی تولد تا مرگ بهرام (به جز افسانه ی زنان)
۱۹۰	نشانه شناسی داستان هر هفت پیکر بر اساس ریخت شناسی پراپ
۲۰۶	ریخت شناسی داستان های هفت پیکر به واسطه ی علامت های اختصاری پراپ
۲۱۳	شرح هفت افسانه
۲۴۵	نتیجه ی یافته های تطبیق الگوی پراپ با داستان های هفت پیکر نظامی
۲۵۱	فصل پنجم
۲۵۱	نتیجه گیری
۲۵۷	منابع پژوهش
۲۶۴	جدول علامت های اختصاری

چون اشارت رسید پنهانی

از سرا پرده سلیمانی

بر گرفتم چو مرغ بال گشای

تا کنم بر در سلیمان جای

فولکلور شناس شهر روسی، ولادمیر پراپ به مفهومی ابداعی در قصه های پریان دست یافت که آن را بر پایه ریخت شناسی بنیان نهاد. توصیف وی از قصه ها و حکایات بر پایه اجزای سازنده آنها و همسانی و همبستگی هر جزء با کل قصه را در بر می گرفت. این پژوهش کوشیده است بر پایه این نظریات و استوار نظر ساخت شناسی، حکیم گنج را که خود از ارکان شعر فارسی و پژوهشگری مهم در این روند به شمار می آید، و راجع نمونه هایی عمیق از شیوه ای بدیع در داستان سرایی است که علم و هنر و معرفت را در قالب سر به سر بر آورده است بر پایه ی چهارمین منظومه وی بررسی نماید. امید است در راستای این گونه پژوهش های هنری و فرهنگی راهی بس فراخ بگشاییم بر آنچه که مبانی فرهنگ و هنر این مرز و بوم در آن گام برداشته است و اکنون شده اندکی از چشمها به دور افتاده اند و در انتهای تاریخ آنرا گونه ای سراب می بینیم، اما کوشیده ایم تا با دیگر بگویم که در راه علم، هنر، فرهنگ و معرفت بزرگان ما نه تنها سراب نیستند که واقعیات موج دریای دوردست می بینیم و تنها کافی است که دستی بر آب زنیم تا حقیقت بر ما گشوده شود.

رنج بر وقت رنج بردن دوست

گنج شد در ورق شمرد ته

رنجبرد تو ره به گنج برد

ببرد گنج هر که رنج برد

دکتر محمدرضا شریف زاده

پاییز ۱۳۹۴

بیشگفتار

ای جهان را ز هیچ سازنده

هم نوابخش و هم نوازنده

نام تو، کابندای هر نام است

اول آغاز و آخر انجام است

اول الاولين به بیش شمار

و آخر الآخرین به آخر کار

هست بود همه درست به تو

بازگشت همه به تست، به تو

ہستہ بہ حضرت تو راہ خیال

بر ذرت نا نشسته گرد زوالی

گشتم و گشتم... من از سخن ثنا گوی نظامی برای آغاز پیدا نکردم، با نام خداوندی که خود آغازگر پیدایش است و لذت باز، لذت آن زمین که حکایتش، حکایت فرزانی است و کارش ساختن گنبد دوار آسمانی پیروزه رنگ که این همان سواد شیای زندگی است. انگیزه‌ی شروع این پژوهش از آنجا آغاز شد که در خبری خواندم: در شهر رُم - بسم - نظامی با جعل هویت به عنوان شاعر ترک زبان معرفی شده این اقدام که با همکاری شهردار رُم و جمهوری آذربایجان انجام شده بود. به واقع تحریف تاریخ بود. همین عنوان کفایت می‌کرد تا رغبت مرا برای انتخاب شاعر فرزانه: ایرانی نظامی بیشتر کند، تا به این واسطه بتوانم قابلیت های زیبای دراماتیک این اثر را بنا به رشته‌ی تحصیلی هم معرفی کنم و همچنین از هویت ایرانی این شاعر فرزانه نیز دفاعی عقلانی کرده باشم، با این حال باز هم احساس می‌شود. لذا بر آن گشتم تا برای اندیشه‌ی ناب نظامی که در نوع خود تا کنون هم‌اوردی نداشته راهکاری پیدا کنم تا بتوانم بین این اثر با دنیای جدید و امروزی، پیوند نویی برقرار سازم، تا شاید فکر ساکن بودن و کهنه بودن این اثر از سر بسیاری بیرون برود. لذا مصمم گشتم که هفت پیکر نظامی، این شاعر داستانهای خیال انگیز را با الگوی نورتروب فرای مقایسه کنم تا شاید این به چالش کشیدن موجب شود، چنین بزرگانی که

ریشه های تناور فرهنگ غنی ایران زمین هستند حریم و حرمت اندیشمندانش پاس داشته شود. اگر تحقیق و تفحص بیشتری در آثار نظامی داشته باشیم متوجه می شویم که در اکثر منظومه هایش حضور انسان و طبیعت بیشتر از هر چیز دیگر احساس می شود و اغلب عناصر سازنده ی اشعارش را انسان و اعضا و اعمال و صفات و عواطف وی یا طبیعت با تمام عناصر و جلوه هایش تشکیل می دهد که همین امر در غرب به گونه ای رنگ و بوی اومانیزم به خود میگیرد و نشان دهنده ی غنای فرهنگی این شاعر بزرگ ایرانی است. اما جای بسی تأسف دارد که ما ایرانیان هیچ گاه، در فکر بسط دادن فرهنگ خودمان به غرب نبودیم و هر گاه عاشق پنهان شدن در لوای غربی بودیم؛ در حالی که فرهنگی غنی و پر طمطراقی داریم که برای حفظ آن، هیچ گاه پشتوار فرهنگی خوبی فراهم نکردیم. حتی از دوران مشروطه به بعد که دوران آشنایی و شناخت ایرانیان ادبیات و فرهنگ غرب شکل گرفت؛ به جای آنکه شاهد تحول و تکامل هنرهای نمایشی داستانی - رمان - مینی - «تئاتر» - پرده خوانی و ... باشیم، در فکر تقلید از نمایش غربی افتادیم و نمایش های خودمان را به ورطه ی فراموشی بردیم و نظاره گر تصاحب آن توسط غربی یان شدیم. حال این مسئله مطرح می شد که ما برای آنکه آثار کهنمان در رطبه ی فراموشی سپرده نشود چه نقشی را ایفا کرده ایم؟ و به چه میزان از الگوهای دوران مدرن و امروزی رای شناساندن آثار گذشتگانمان به دیگران استفاده کردیم؟ همین سؤال موجب شد تا دقیق تر به اطرافم نگاه کنم و در صدد تطبیق هفت پیکر نظامی با رویکرد نشانه شناسی پرآپ بیفتم و همین امر کفایت می کرد که به ساختار هنر ادب سرزمینم گرایش بیشتری پیدا کنم و هم این که قابلیت الگو پذیری این اثر را مورد تحقیق و تفحص قرار بدهم، به دنبال یافتن جوابی برای این سؤال، پژوهش ام را با عنوان: «ساختارگرایی در هفت پیکر نظامی» آغاز کردم. به امید آنکه آغاز خوب پایان خوبی را نیز در برداشته باشد. اما هر چه جلوتر می رفتم با بی وحدتی در درون و نداشتن انسجام در توالی قصه ها مواجه می شدم و این نکته بود که مرا از پراکندگی قصه ها دل زده می کرد. اما هر چه بیشتر کند و کاو می نمودم به شیوه ی یگانه ی نظامی بیشتر پی می بردم و کم کم متوجه

شدم که نظامی کاملاً به اهمیت شکل و صورت اشراف دارد. او مثل فرمالیست‌ها به فرم و صورت اهمیت فراوانی می‌دهد و این فرم گرایی تاجایی بود که فرمی ساخته در منظومه‌های عاشقانه و غنایی پدید آورد؛ که به واقع شکل، اصطلاحی است در نقد ادبی به معنای روش و طرز تنظیم هماهنگ کردن اجزای یک اثر ادبی. شکل‌گرایان معتقدند که اثر ادبی را تنها باید از جنبه‌ی ادبی بودن آن مورد بررسی قرار داد و در صدد آن برآمدند تا با روشی علمی راز ادبیت اثر ادبی را کشف کنند و برای این کار به تجزیه و تحلیل عناصر موجود در خود اثر می‌پرداختند. که همین نتایج مرا مصمم تر رو به جلو می‌برد. به امید آنکه با استفاده از الگوهای بد امروزین در جهت شناخت و فهم مایه‌ها و شگردهایی که در این اثر بزرگ نظامی به کار رفته، بتوان امکان بهره‌ری از این اثر را در اقتباس نمایشی را فراهم آورد و این الماس تراش نخورده دنیای ادب پارسی را، در تطبیق و همراهی آن با الگوهای مدرن و امروزی به گهری گراهنها و بی‌بدیل مبدل ساخت.

در هفت پیکر نظامی ما شاهد گذراندن سیر تکاملی زندگی بهرام هستیم. اگر دوران کودکی تا خبره شدن و رفتن به شکار با «فته» را بتوان مرحله‌ی خام بودن در نظر گرفت، و دوران جوانی، ساختن هفت گنبد، نشستن به بزم، باده‌گساری در گنبدها، همچنین آگاهی یافتن در مورد مملکت داری و آزاد سازی هفت زندانی را بتوان مرحله‌ی پخته شدن در نظر گرفت، و در نهایت دوران پیری، به شکار رفتن، عدالت گستردن و در آخر به کُنج غاری پیوستن را بتوان مرحله‌ی سوخته شدن نام نهاد لذا سیر تکاملی که بهرام آن را طی کرده می‌شود به عین شاهد بود. و این همان مراحل طی نمودن حاصل عمر در شعر مولاناست، که وی آن را به سخن بیش نمی‌داند خام بدم، پخته شدم، سوختم. لذا با بررسی این عوامل ما می‌توانیم زندگی بهرام را مانند سیر سلوک یک عارف بررسی کنیم؛ زیرا در هفت پیکر نظامی رگه‌های غنی عرفان دیده می‌شود؛ که همین سرمار به گنجینه‌ی داستانهای کهن عرفانی هدایت می‌کند. اگرچه در بسیاری از قصه‌های نظامی می‌توان به رمز پر از بون و بحر آمیز بودن آن پی برد، اما تصویر سازی ها و توصیفات پویا، گره افکنی ها و نماد سازی ها و تغییر روایت های ستانی، قصه ها را از شکل ساده و ابتدایی خود بیرون آورده و آن را بیشتر به داستان های امروزی و مدرن نزدیک کرده. اما در زمینه‌ی عناصر نمایشی هفت پیکر نظامی، تحقیق کامل و جامعی صورت نگرفته و برای ابداع قصه‌ها به اثر نمایشی (تئاتر، فیلم سینمایی، تله تئاتر و ...) طرح خاصی ارائه نشده است. بررسی بیشتر قصه‌ها آن هم توسط الگوی پراپ می‌تواند نخستین گام در این زمینه باشد. از این رو هدف ما از این بررسی شناختن و باز نمودن چنین قابلیت هایی است. بحث در باب ریخت شناسی قصه‌ها همچنان در محافل علمی جهان و در میان قصه شناسان رواج دارد و گام نخست در شناخت قصه محسوب می‌شود. و این تا جایی است که «ادوارد

جدید بازمانده است، و مراحل تحول و تکامل آنها را نشان داد، بررسی قصه های عامیانه بنیاد مردم شناسی یافت. «آندرو یولانک»^۱ یکی از مردم شناسانی بود که نظریات تایلر را در تحقیقات مربوط به قصه های عامیانه به کار بست، وی موتیفهای قصه های اروپایی را با قصه های آریایی و اسطوره های کلاسیک مقایسه کرد و به این نتیجه رسید که بنیان و اصل قصه ها به آداب و رسوم و معتقدات انسان های پیش از تاریخ می رسد. (حال این تحقیق در نظر دارد تا، این اثر را از منظر ساختارگرایی و نشانه شناسی پراپ مورد بررسی و تفحص قرار دهد). البته این را نیز نباید کتمان کرد که هر گونه رهیافتی که در آثار کهن مورد بررسی قرار می گیرد، از آنجایی که از دید امروزی تشریح می شود، لذا رنگ و لعابی جدید به خود می گیرد. اگر چه برای فهم آموختن امکان درک بیشتر اثر با تکیه بر نگاه متفاوت، به جای تحمیل اندیشه های خودمان به اثر؛ بهتر است از منظر، بحث گرای و نشانه شناختی به آثار کهن نظری بیفکنیم. زیرا هدف غایی ساخت گرای و نشانه شناسی، آگاهی به جهان بینی اثر و آشکار ساختن ساختار درونی آن است. در حقیقت همان اندازه که ما برای بنیان سازی نظری و ساختاری اثر ارزش قائل می شویم باید برای شناخت جهان درونی آثار نیز ارزش قائل شویم و بران شناختن ساز و کار درونی اثر به مخاطب نیز تلاش وافر صورت دهیم. لذا تمامی این بررسی ها ما را در شناخت این اثر سرگ نظامی (هفت پیگر) یاری می کند. به گونه ای که امکان بهره گیری از این اثر، برای اقتباس نمایش براراهم آید. هفت پیگر نظامی اثری است فاخر و درخشان که هم از لحاظ تاریخی و هم از لحاظ ادبی این تاجه است؛ که تمامی این اوامر میسر نمی گشت مگر به یاری مدیریت محترم انتشارات نسک جناب آقای حمید شهری و مدیر مسئول فنی و اجراء جناب آقای مهدی ملک ایزدی.